

ČEKŲ, SLOVAKŲ IR LIETUVIŲ ESĖ SAMPRATOS ŠIANDIEN: DVI SKIRTINGOS STILIAUS SFERŲ DOMINANTĖS

Mgr. Aneta Petrová

Kalbotyros ir baltistikos katedra
Masaryko universitetas

Anotacija. *Esė kaip šiuolaikinis tekstas plačiai žinoma ir populiari tiek čekų ir slovakų, tiek lietuvių kultūrinėje erdvėje. Tačiau šiandien Lietuvoje, Čekijoje ar Slovakijoje publikuojamų konkrečių tekstų įvardijimas tuo pat žodžiu „esė“ nereiškia, kad tų tekstų dominuojančios savybės yra tos pačios. Šiame straipsnyje čekų-slovakų ir lietuvių esė analizei pasitelkiama dominantės sąvoka. Dominantė – tai vyraujantis konstrukcinis principas, kuriam paklūsta visos kitos sudėtinės kūrinio dalys. Tokia dominantės samprata remiasi tradiciniais čekų pavyzdžiais, visų pirma Romano Jakobsono ir Jano Mukařovský'io – Prahos lingvistinio būrelio narių – apibrėžimais. Taikant dominantės sąvoką paaiškėja, kad čekų-slovakų esė tekstuose labai stiprūs trys elementai – dalykiškumas, estetiškumas ir autoriaus vaidmuo; jei bent vienas iš šių trijų elementų tekste nėra pakankamai ryškus, laikantis čekų kultūrinės ir stilistinės tradicijos, toks tekstas nelaikomas esė. Tuo tarpu lietuvių esė yra ryškūs tik teksto estetiškumas ir subjektyvi autoriaus raiška; dalykiškumas nėra būtinas esė elementas.*

Raktažodžiai: *esė tekstas, lietuvių esė, čekų-slovakų esė, stiliaus sfera, dominantė.*

Keywords: *essay, Lithuanian essay, Czech-Slovak essay, style sphere, dominant.*

Šiuolaikinė grožinė lietuvių esė – tai tekstai, kuriems pastaraisiais metais tiek skaitytojai, tiek literatūrologai teikė nemaža dėmesio. Čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje esė¹ suprantama kaip prestižinis žanras su ilga tradicija. Faktas, kad jos vadinamos tuo pačiu žodžiu (liet. *esė*, ček. *esej*), skatina jas lyginti, pamąstyti apie tai, ką jos turi

bendro ir kuo jos skiriasi. Ar čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje būtų galima lietuvių grožinę esė laikyti esė žanro tekstu, ar toks pavadinimas čekų-slovakų tradicijai būtų nepriimtinas?

Terminas „esė“ skirtingose kalbose vartojamas skirtingai. Pavyzdžiui, lyginant čekų-slovakų ir anglosaksų esė literatūrinės tradicijas paaiškėja, kad anglosaksų kraštuose esė – tai bandymas aptarti dalykinę temą, o čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje esė – labai subtilios struktūros tekstas, įsiterpiantis tarp mokslinių (taigi dalykinių), meninių, o kai kurių mokslininkų nuomone, ir publicistinių tekstų.

¹ Terminas *čekų-slovakų* (pvz., *čekų-slovakų esė* arba *čekų-slovakų kultūrinė erdvė*) nereiškia nei *čekoslovakų* viseto prasme, nei *čekų* ir *slovakų* atskirų vienetų prasme. *Čekų-slovakų* terminas nurodo, kad abi kultūros panašiai žvelgia į temas, kurios yra šio straipsnio dėmesio centre, ir kad šis nuomonių tapatumas dažnai kyla iš bendro pagrindo (t. y. iš bendros istorijos, tradicijos ir pan.).

Šiame straipsnyje norėtume išsiaiškinti, kas slepiasi už „esė“ pavadinimo čekų-slovakų ir lietuvių kontekste.

Svarbiausius būdingus čekų-slovakų esė bruožus priminsime taikydami dominantės sąvoką. Dominantės samprata šiaame straipsnyje remiasi tradiciniu čekų lingvistikos pavyzdžiu: visų pirma Romano Jakobsono ir Jano Mukařovský'io – Prahos lingvistinio būrelio narių – pateiktais apibrėžimais². Nustatytus faktus galiausiai palyginsime su lietuvių grožinės esė bruožais.

1 Terminas „dominantė“ samprata

Dominantės sąvoka kyla iš rusų formalistų teorijos, kurioje ji buvo „viena iš svarbiausių, įmantriausių ir produktyviausių rusų formalistų teorijos kategorijų“³. Borisas Ejchenbaumas dominantę suprato kaip elementą, kuris organizuoja tam tikrą poetinį stilių⁴. Rusų formalistų dominantės sampratą galima apibendrinti ir Jurijaus Tyňanovo teiginiu, kad sistema – tai ne lygiaverčiai elementai, bet kad joje viena elementų grupė vyrauja (ją vadiname dominante), o kiti elementai yra jos poveikio deformuoti⁵.

Rusų formalizmo mintimis remiasi – be kitų – Romanas Jakobsonas, apibrėždamas dominantę „kaip meninio kūrinio elementą, kuris lemia kūrinio kryptį – ku-

ris valdo, definuoja ir transformuoja kitus elementus“⁶. Dėl to dominantė „garantuoja struktūros vientisumą ir glaudumą“⁷. Taigi dominantė yra tai, kas lemia kūrinio visumos pobūdį.

Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad nors dominantė apibrėžiama kaip pagrindinis kūrinio elementas – t. y. elementas, lemiantis pagrindinius kūrinio bruožus, – Jakobsonas ir rusų formalistai pabrėžia, kad ji nėra vienintelis kūrinio elementas. Kūrinio struktūrą sudaro daug elementų, bet dominantei tarp jų tenka ypatinga vieta: kūrinio hierarchinėje struktūroje ji yra aukščiausiai, o visi kiti elementai jai paklūsta. Taigi kūrinyje veikia ir kiti elementai, be to, ir pati dominantė nėra būtinai homogeniška: ir ji gali turėti savo vidinę hierarchiją ir laikui bėgant keistis⁸.

Jano Mukařovský'io teorijoje dominantė taip pat siejama su kūrinio visuma. Mukařovský'io struktūralistiniu požiūriu, kūrinio elementai yra organizuojami hierarchiškai ir kai kurie iš jų paklūsta kitiems. Dominantė tokioje sistemoje – tas elementas, kuris hierarchijoje užima aukščiausią vietą⁹.

Taigi dominantė poetiniam kūriniiui suteikia vientisumo¹⁰. Tačiau Mukařovský'is atkreipia dėmesį, kad tai – specifinis vientisumas, „dinamiškas vientisumas, kuriame kartu jaučiamos santarvė ir nesantarvė, konvergencija ir divergencija“¹¹. Konvergencija kyla iš judesio dominantės link, o

² Čekų ir slovakų lingvistikoje dominantės sąvoka vartojama iki šių dienų, nors paprastai yra vadinama kitais pavadinimais.

³ Roman Jakobson, „Dominanta“, *Poetická funkce*, parengė Miroslav Červenka, Jinočany: H&H, 1995, 37.

⁴ Boris Ejchenbaum, „Teorie ‚formální‘ metody“, *Jak je udělán Gogolův plášť a jiné studie*, parengė Hana Kosáková, Praha: Triáda, 2012, 98.

⁵ Jurij Tyňanov, „O literární evoluci“, *Literární fakt*, Praha: Odeon, 1988, 196.

⁶ Jakobson, „Dominanta“, 37.

⁷ *Ten pat.*

⁸ *Ten pat.*

⁹ Jan Mukařovský, „Jazyk spisovný a jazyk básnický“, *Spisovná čeština a jazyková kultura*, parengė Bohuslav Havránek, Miloš Weingart, Praha: Melantrich, 1932, 128.

¹⁰ *Ten pat.*, 129.

¹¹ *Ten pat.*, 129–130.

divergencija – iš priešinimosi šiam jude-siui¹². Taigi ir Mukařovský'io požiūriu, kūrinio dominantė nėra vienintelė sudedamoji jo dalis, o tik vienas iš struktūrinių elementų, sudarančių vidinių kūrinio santykių tinklą.

Mukařovský'is dar pabrėžia, kad minėtoji struktūra – nedaloma¹³. Kiekvienas kūrinio struktūros elementas „įgauna vertę tik per santykį su visuma“¹⁴. Štai kodėl dominantė negali būti vienintelė kūrinio dalis: tokiu atveju šio elemento vyravimas kitų elementų atžvilgiu niekaip negalėtų pasireikšti, nes nebūtų su kuo dominantę lyginti.

Šis santykis žinoma – abipusis. Kaip dominantei reikia kitų elementų, kad jos padėtis paaiškėtų, taip kitiems elementams reikia dominantės; tiktai lyginant juos su dominuojančiu elementu paaiškės jų pačių vieta struktūroje, nes „visos kitos sudedamosios dalys [...] ir jų tarpusavio santykiai vertinami iš dominantės pozicijos“¹⁵.

2 Stiliaus sferų dominantės

Jakobsonas ir Mukařovský'is nagrinėjo literatūrinio kūrinio struktūros dominantę. Tačiau dominantės – kaip vyraujančio konstrukcinio principo, kuriam paklūsta visos kitos sudėtinės kūrinio dalys, – sąvoką galima pritaikyti ir visai stiliaus sferai, kurią definuojame kaip tekstų, pasižyminčių tais pačiais pagrindiniais stiliaus bruožais, visumą. Toliau aptarsime tik dalykinės, meninės ir publicistinės stiliaus sferų dominantes, nes tarp jų kaip tik ir skleidžiasi čekų-slovakų esė.

2.1 Esė ir meninių tekstų stiliaus sfera: bendrieji bruožai ir skirtumai

Pagrindinis bruožas, bendras visiems meniniams tekstams, – autoriaus sąmoninga pastanga įmegzti į savo tekstą estetinių elementų. Tam tikrą estetinę vertę skaitytojas, be abejo, gali pastebėti ir dalykinio pobūdžio tekstuose, tačiau tokiais atvejais šis estetiškas išpuolis paprastai nekyla iš tikslingų autoriaus pastangų¹⁶. Teksto, kuris turi tik netyčinę, atsitiktinai atsiradusią estetinę vertę – t. y. vertę, kurią skaitytojas pastebi, nors autorius visai neketino jos tekstui suteikti, – neįmanoma laikyti meniniu tekstu.

Funkcinių stilių teorijoje tekstai, turintys aiškiai išreikštą estetinį tikslą, suprantami kaip objektyvistinių tekstų priešingybė. Mat estetinė funkcija juose „taip smarkiai prisiskverbia į komunikacinę funkciją, kad yra regima visoje galutinio teksto sandaroje nuo temos ir jos išdėstymo iki smulkiausių kalbos elementų; ji atsiskleidžia net ir teksto išvaizdoje“¹⁷. Visi paminėti daliniai bruožai ir reiškiniai padeda kurti bendrą meninių tekstų estetinį išpuolį.

Sąmoninga teksto pastanga paveikti estetinį skaitytojo jausmą (nepamirškime, kad tekstai gali sukelti tiek teigiamą, tiek neigiamą estetinį išpuolį) yra estetinio išgyvenimo dominantės pamatas. Ši dominantė yra pats akivaizdžiausias bendras meninių tekstų ir esė bruožas. Esė tekstas yra persmelktas estetinės funkcijos. Eva Minářová rašo, kad „čekų estetikos tradici-

¹² *Ten pat*, 130.

¹³ *Ten pat*, 131.

¹⁴ *Ten pat*.

¹⁵ *Ten pat*, 128.

¹⁶ Marie Krěmová, „Deklarování estetiké funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, in Marie Čechová, Marie Krěmová, Eva Minářová, *Současná stylistika*, Praha: Lidové noviny, 2008, 296.

¹⁷ *Ten pat*.

jose galima įžvelgti sąmoningą ir funkcinę dalykinių tekstų estetizaciją¹⁸.

Kitas bendras bruožas yra ne toks aki-vaizdus: tiek meniniai tekstai, tiek esė turi būti skaitomi aktyviai. Marie Krčmová rašo, kad grožinė literatūra atlieka savo estetinę ir informacinę funkcijas tik tada, kai kūrinys interpretuojamas¹⁹; kalbėdami apie interpretaciją turime galvoje, kad skaitytojas skaito aktyviai ir dėmesingai ir kad jis papildo, užbaigia kūrinyje esančius vaizdus, remdamasis savo paties patirtimi. „Skaitant tik paviršutiniškai, šios funkcijos negali pasireikšti“²⁰. Panašiai ir esė atveju: nors esė taip pat galima skaityti paviršutiniškai, kaip bet kurį kitą tekstą, laukiamo estetinio potyrio skaitytojas tokiomis sąlygomis nepatirs.

Iš skirtumų tarp esė ir meninių tekstų paminėkime visų pirma tai, kad juose skirtingai elgiamasi su faktografiniu turiniu, t. y. su faktais, kurie yra juose užfiksuoti. Esė galioja labai griežti turinio objektyvumo ir teisingumo reikalavimai; esė autorius turi laikytis tiesos ir tikrovės reikalavimo. O meninių tekstų autorius gali su faktais elgtis labai laisvai ir pritaikyti juos meniniam tikslui, kurio nori pasiekti, nes faktų tikrumas nelaikomas kriterijumi, lemiančiu meninio teksto kokybę. Krčmová rašo, kad literatūros kūrinyje atsiskleidžia subjektyvus autoriaus požiūris tiek į realią, tiek ir į fiktyvią pasaulio tikrovę; šį pasaulį skaitytojas subjektyviai interpretuoja. „Iš to išplaukia, kad toks kūrinys visiškai ne-

privalo realistiškai išreikšti tikrovę“²¹. Esė taip pat būtinas autoriaus subjektyvumo elementas – tekstuose visada pastebimas autoriaus subjektyvus požiūris į aptariamą temą, tačiau šis subjektyvumas negali būti realizuojamas tiesosakos sąskaita.

Vis dėlto nepamirškime, kad – kitaip nei dalykiniai tekstai – esė neprivalo faktų perteikti kuo tiksliau ir kuo aiškiau; atvirkščiai, esė tekstuose raginama naudoti įvairių metaforinių vaizdų (anot Bohuslavo Havráneko, esė turinys turėtų būti išreikštas aktualizuota kalba²²). Esė daro prielaidą, kad skaitytojas tekstą skaitys aktyviai, todėl sugebės iššifruoti ir tas pranešimo vietas, kurios išreikštos netiesiogiai, pvz., metaforiškai. Aktyvaus skaitytojo poreikis – vienas svarbiausių esė tekstų bruožų.

2.2 Esė ir dalykinių tekstų stiliaus sfera: bendrieji bruožai ir skirtumai

Siekiant nustatyti, kuriai sferai tekstas priklauso, kartais neužtenka remtis tik jo kaip galutinio materialaus dokumento savybėmis; svarbu gali būti ir tai, kaip tekstas buvo sukurtas. Kūrimo procesas dalykinių tekstų atveju atlieka labai svarbų vaidmenį, nes tokio teksto kūrimo procesas prasideda daug anksčiau, nei jis pradedamas fiziškai rašyti. Šis procesas apima ir teksto priešistorę, kai dalykinio teksto autorius skaito ir studijuoja prieinamus šaltinius, renka žinias, jas rūšiuoja, galvoja apie pasirinktą temą ir tvarko savo mintis – tam, kad savo pranešimui suteiktų tinkamą formą, t. y. kad gerai ir sąmoningai sukompou-

¹⁸ Eva Minářová, „Teorie funkčních stylů“, in Marie Čechová, Marie Krčmová a Eva Minářová, *Současná stylistika*, Praha: Lidové noviny, 2008, 97.

¹⁹ Krčmová, „Deklarování estetické funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, 300.

²⁰ *Ten pat.*

²¹ *Ten pat.*, 299.

²² Bohuslav Havránek, „Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura“, *Spisovná čeština a jazyková kultura*, parengė Bohuslav Havránek, Miloš Weingart, Praha: Melantrich, 1932, 60.

nuotų tekstą²³. Pats rašymas yra tik paskutinė dalykinio teksto kūrimo fazė.

Dalykinis tekstas turi būti tikslus, jo perduotas pranešimas aiškus, jis turi atskleisti skaitytojui visus svarbius faktus, t. y. nieko svarbaus nuo skaitytojo neslėpti. Pasiruošimo fazė prieš pradėdant rašyti padeda įveikti būtent šiuos reikalavimus. Dalykinio teksto autorius taip pat turi būti savo srities žinovas. Daroma prielaida, kad jis yra tema, apie kurią rašo, nuosekliai ištyrinėjęs ir kad faktai, kuriuos jis tekste mini, yra gana tvirti – paremti arba nuorodomis į ankstesnius tyrinėjimus, arba autoriaus argumentais.

Šie bruožai yra būdingi ir esė tekstams, nes esė taip pat siekia nuoseklumo. Iš esė autoriaus reikalaujama, kad jis gerai išmanytų problematiką, kurią savo tekstu stengiasi papildyti; paprastai sakant, jis turi gerai suprasti tai, apie ką ketina rašyti. Taip pat jis turi sugebėti pasiūlyti tikrai esminės ir svarbios informacijos. Be to, reikalaujama, kad jis gerai apgalvotų ir savo teksto kompoziciją. Ir pagaliau, esė teiginiai turi būti patikimai pagrįsti; tiesa, esė tekstuose nėra nuorodų į šaltinius²⁴, būdingų dalykiniams tekstams, taigi esė autorius savo teiginius remia tik savo paties argumentais ir pats atsako už jų teisingumą.

Dalykiniuose tekstuose yra nuslopintas pranešimo emocionalumas²⁵. Vadinamajam teutoniškam akademiinių tekstų rašymo stiliui, be kita ko, būdinga tai, kad autorius būna anonimizuojamas²⁶. Visa

tai kuria įspūdį, kad autoriaus asmenybės raiška tekste nuslopinta. Bet vis dėlto ir akademiiniuose tekstuose randame autoriaus subjektyvumo raiškos elementų, nes kai kurios autoriaus – kaip subjektyvaus kūrėjo – apraiškos visada išplaukia į paviršių (tarp subjektyvių faktorių, kurie lemia teksto stilių, galime išvardyti, pvz., autoriaus intelektualinį lygį, jo patirties visumą, retorinius sugebėjimus ir tai, kaip jis išmano reikiamą komunikacijos kodą).

Be teutoniškosios stilizacijos, kurioje nuslopinama autoriaus asmenybės raiška ir kuri būdinga čekų ir slovakų kultūrinei erdvei, esama ir anglosaksiškos stilizacijos. Ji dominuoja Vakarų kultūrinėje erdvėje. Anglosaksiškam rašymo būdai būdinga stipriau atsižvelgti į skaitytojus ir gyvai, įdomiai pristatyti rimtus mokslinius faktus²⁷. Iš kitų šios stilizacijos bruožų minėtinas kalbos ir stiliaus originalumas²⁸ ir smarkiai akcentuojamas rašytinės komunikacijos interaktyvumas, t. y. anglosaksų akademiinių tekstų rašymo tradicija nepamiršta kūrėjo ir skaitytojo santykio²⁹.

Anglosaksiškoji stilizacija labai artima šiuolaikinės čekų-slovakų esė stiliza-

²⁷ *Ten pat*, 209.

²⁸ *Ten pat*, 211–212.

²⁹ František Daneš, „Academic Writing and Cultural Identity: the Case of Czech Academic Writing“, *Jazyk a text II: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*, parengė Oldřich Uličný, Praha: Univerzita Karlova, 2000, 90; Marie Krčmová, „Pojmovost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, in Marie Čechová, Marie Krčmová, Eva Minářová, *Současná stylistika*, Praha: Lidové noviny, 2008, 211. Danešas savo studijoje lygina įvairus čekų mokslinius tekstus ir atkreipia dėmesį į du jų stilizacijos būdus: į mąslų rašymą, kuris panašus į pasakojimą, ir į taupų dėstymo stilių. Danešas rašo, kad pirmuoju būdu parašyti tekstai yra skaitytojams patrauklesni (p. 83). Pridurkime, kad šis rašymo būdas yra ganėtinai artimas anglosaksiškam stiliui.

²³ Plg. Marie Krčmová, „Pojmovost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, in Marie Čechová, Marie Krčmová, Eva Minářová, *Současná stylistika*, Praha: Lidové noviny, 2008, 212.

²⁴ Žr., pvz., *ten pat*, 224.

²⁵ *Ten pat*, 208.

²⁶ Plg. *ten pat*, 211.

cijai³⁰. Nors iš pirmo žvilgsnio norėtųsi daryti išvadą, kad subjektyvumas gali būti vienas iš esė ir dalykinių tekstų skirtumų, ji nebūtų teisinga; toks įspūdis kyla tik dėl itin išplitusios teutoniškosios akademiųjų tekstų stilizacijos, kuri dar neseniai dominavo čekų ir slovakų kultūrinėje erdvėje.

Esminis skirtumas tarp esė ir dalykinių tekstų yra tai, kad esė mažiau akcentuoja griežtą faktografinį faktų tikslumą ir suteikia daugiau erdvės tam, kad pranešimas būtų estetiškas ir skaitytojams lengviau suprantamas. Nors autoriai, besilaikantys anglosaksiškos stilizacijos, irgi stengiasi tekstus šiek tiek estetizuoti, padaryti juos lengviau suprantamus, rezultatas vis tiek yra dalykinis akademinis tekstas – jis turi faktus perduoti aiškiai ir vienareikšmiškai ir negali būti netikslus.

Dalykinių tekstų žodyne yra – palyginti su kitomis stiliaus sferomis – žymiai gausiau terminų³¹. Tai nėra vien tik autoriaus leksikos atrankos pasekmė (tartum autorius teiktų pirmenybę tik šiam leksikos sluoksniui). Terminų vartojimas dalykiniuose tekstuose turi specifinę priežastį – pastangą (arba tiesiog būtinumą, susijusį su vaidmeniu, kurį dalykiniai tekstai atlieka) tiksliai viską aprašyti. Vienas iš skirtumų tarp esė ir dalykinių tekstų kaip tik ir yra tai, kad esė tekstuose terminų vartojama žymiai mažiau negu dalykiniuose tekstuose³².

³⁰ Krémová, „Pojmovost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 212.

³¹ Terminą definuojame kaip „pavadinimą, kuris tam tikroje disciplinoje vienareikšmiškai žymi sąvoką“ (*ten pat*, 218).

³² Alois Jedlička rašo, kad determinologizacija yra vienas būdingų esė bruožų. Žr.: Alois Jedlička „K vymezení a charakteristice esejistického stylu“, *Studia slavica pragensia: Akademiku Bohuslavu Havránkovi*

2.3 Esė ir publicistinių tekstų stiliaus sfera: bendrieji bruožai ir skirtumai

Publicistinio stiliaus sfera pagal mūsų vartojamą sampratą priklauso platesnei žurnalistikos tekstų sričiai³³. Pagrindinis publicistinių bruožas yra pastanga įtikinti skaitytoją ir žymus autoriaus vaidmuo tekste (žurnalistinės žiniasklaidos tekstuose, atvirkščiai, subjektyvumas nuslopinamas, nes stengdamiesi išlikti objektyvūs žiniasklaidos tekstai subjektyvumo vengia – šis komunikacijos tipas yra pabrėžtinai neasmeniškasis)³⁴.

Publicistiniams tekstams priskiriamas reikšmingas vaidmuo visuomenės komunikacijoje ir jie pretenduoja – kai kurie sėkmingai, kai kurie ne – tapti viešojo diskurso dalimi. Publicistiniai tekstai taip pat siūlo daugiau erdvės autoriaus kūrybiniam polinkiam negu žiniasklaidos tekstai³⁵. Be to, kitaip nei žiniasklaidoje,

k osmdesátinám, parengė Vladimír Baret, Vladimír Hrabě, Václav Krístek, Jan Petr, Jaroslav Porák, Milan Romportl, Praha: Universita Karlova, 1973, 171; Eva Minářová, *Stylistika pro žurnalisty*, Praha: Grada Publishing, 2011, 141.

³³ Minářová pirminį čekų stilistikos terminą „publicistinis stilius“ (ir „publicistika“) pakeičia terminu „žurnalistinis stilius“ (ir „žurnalistika“). Žurnalistinių stilių ji dar skirsto į žiniasklaidos substilių, publicistinių analitinių substilių ir publicistinių beletristinių substilių (žr. Minářová, *Stylistika pro žurnalisty*). Minářovos terminologija atitinka žurnalistikos praktiką atskirti žiniasklaidą (pateikiančią faktus) ir publicistiką (komentuojančią faktus ir pridedančią prie jų savo nuomonę). Žr. Rudolf Burgr, „Vybrané aspekty vývoje české publicistiky po roce 1989“, in Jaroslav Čuřík, Rudolf Burgr, Jiřina Salaquardová, Martin Škop, Lenka Waschková Císařová, *Nové trendy v médiích I*, Brno: Masarykova univerzita, 2012, 56–87, prieinama ir internete: <http://www.munimedia.cz/book/> (žiūrėta 2015 05 03), 58).

³⁴ Minářová, *Stylistika pro žurnalisty*, 172–173.

³⁵ „Publicistika be subjektyvaus požiūrio į pasaulį, asmeninės nuomonės ir individualios autorių raiškos [...] būtų neįmanomas dalykas“. Žr. Burgr, „Vybrané aspekty vývoje české publicistiky po roce 1989“.

publicistiniai tekstai jau seniai nebeskelbiami anonimiškai; šiais laikais dauguma periodinių leidinių prie teksto nurodo pilną autoriaus vardą ir pavardę (ne tik akronimą) bei įdeda jo nuotrauką³⁶.

Visa tai yra bendri esė ir publicistinių tekstų bruožai: esė irgi neatskiriamai susijusi su ryškia autoriaus asmenybe. Anot Krčmovos, esė tekstuose labai padidėja autoriaus asmenybės reikšmė; autorius vien savo autoritetu laiduoja išvadų teisingumą³⁷. Su reikšminga autoriaus vieta viešojoje erdvėje yra glaudžiai susijęs ir prestižas, kuris priskiriamas esė tekstams.

Savaime suprantama, esama ir ryškių esė ir publicistinių tekstų skirtumų. Nors tiek esė, tiek publicistiniai tekstai atvirai naudojami svaria autoriaus pozicija visuomenėje, tik esė šią poziciją gali išlaikyti ilgą laiką. Abiejų stiliaus sferų tekstų bruožas – aktualumas: svarstomos aktualios temos; tačiau esė – kitaip nei publicistiniai tekstai – nėra susijusi tik su tuo metu, kuriu buvo sukurta, arba net diena, kurią atsirado. Nors eseistas ir kuria aktualų tekstą, esė ateityje nepraranda savo prasmės. O publicistiniai tekstai labai greitai pasensta, nes jie atsiranda labai konkrečiomis aplinkybėmis ir yra glaudžiai susiję su ta diena, kurią buvo parašyti. Tai liudija ir būdas, kaip abi tekstų grupės suvokiamos keliems metams praėjus. Kokybiška esė gali – kaip tekstas, turintis išskirtinę meninę ir informacinę vertę, – tapti kultūrinio paveldo ir visuomenės žinių dalimi, t. y. gali net ir labai ilgam laikui tapti tam tikros kultūrinės erdvės istorijos dalimi. Publicistinių tekstų visuomeninis vaidmuo yra laikinas: po ke-

lių metų jau nėra prasmės jų skaityti, nes jų perduodama informacija jau nebesvarbi. Publicistiniai tekstai greitai sensta, pakeičiami kitais, naujesniais³⁸.

Kitas esminis skirtumas tarp esė ir publicistinių tekstų yra skirtingi skaitytojų profiliai. Esė skaitytojo neišvengiamai laukia sudėtingi, bet turtingi potyriai, o publicistiniai tekstai – kaip ir visi žurnalistiniai tekstai – rašomi taip, kad skaitytojas galėtų juos perskaityti greitai ir be didelių pastangų. Tam pritaikyta ir jų kalba bei kompozicija: pvz., kiekvienas žurnalistas žino, kad dera rašyti trumpais vientisiniais sakiniais, o ne ilgais sudėtiniais ir pan. Tokių taisyklių tikslas – kurti tekstą, kurį greitai ir be didesnių sunkumų perskaitys ir supras kiekvienas žmogus³⁹. Iš to išplaukia, kad žurnalistinė kūryba taiko į plačiausią bendrą vardišką ir netinka mūsų skaitymui, o esė laukia skaitytojo, kuris sugeba ir nori skaitydamas išbandyti savo jėgas tam, kad tikrai atskleistų teksto prasmę.

Minėjome, kad publicistinius tekstus galima skaityti greitai, o esė skaitytojas turėtų skaityti aktyviai ir būti pasiruo-

³⁸ Žinoma, yra ir išimčių: rastume ir tokių publicistinių tekstų, kurie vertingi išlika ilgą laiką, pvz., meninės publicistikos tekstai, kurie patys neretai suvokiami kaip grožinės literatūros kūriniai (žr. Krčmová, „Deklarování estetické funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, 329). Tačiau ilgai išliekančią tokių tekstų vertę lemia ne jų publicistinis pobūdis (t. y. poveikis visuomenei), bet jų estetinė kokybė, įspūdinga forma, informacinė vertė ar svarbios skelbiamos idėjos (tokie tekstai yra, pvz., Rudolfo Křesťano feljetonai arba Karelo Čapeko pokalbiai su Tomášu Gariku Masariku).

³⁹ Žr. Jaroslav Bartošek, *Základy žurnalistiky*, Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, 2002, 57–58; Jaroslav Čuřík, „Vývoj zpravodajství v tištěných a online médiích“, in Jaroslav Čuřík, Rudolf Burgr, Jiřina Salaquardová, Martin Škop, Lenka Waschková Císařová, *Nové trendy v médiích I*, Brno: Masarykova univerzita, 2012, 34–55, prieinama ir internete: <http://www.munimedia.cz/book/> (žiūrėta 2015 05 03), 41.

³⁶ *Ten pat*, 63.

³⁷ Krčmová, „Pojmuvost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 224.

šes skaitydamas užtrukti ilgiau. Panašiai galima aprašyti ir autorių asmenybes. Iš eseisto tikimasi, kad jis yra tema, kuria rašo, išsamiai išnagrinėjęs ir savo tekstą nuodugniai apgalvojęs. Tuo tarpu žurnalistikos pasaulyje reikia tekstus produkuoti greitai ir dideliais kiekiais, todėl žurnalistas net negali į rašymą pasinerti taip giliai, kaip eseistas. Tiek publicistinių tekstų vartojimas, tiek ir jų produkcija yra labai skubūs procesai.

2.4 Meninių, dalykinių ir publicistinių tekstų dominantės

Matėme, kad meninių tekstų dominantė – teksto estetiškumas. Meniniuose tekstuose svarbiausia padaryti estetinį įspūdį (kitaip nei dalykiniuose pranešimuose, kuriuose svarbiausia perduoti teksto turinį)⁴⁰. Visos kitos sudėtinės kūrinio dalys pajungiamos dominantei, kurios esmė – pabrėžtinai estetizuotas kalbos būdas ir estetizuotas temos apdorėjimas.

Dalykinių tekstų dominantė – sąvokingumas⁴¹, kylantis iš pastangų išreikšti ir perduoti žinias (dažnai ir komplikotas sąvokas) bei požiūrį į šias žinias; dalykiniuose tekstuose svarbu ir tai, kad perduodamas turinys būtų išreikštas aiškiai ir kuo išsamiau⁴². Šiam tikslui – kaip steigiamam

jam pranešimo faktoriui – paklūsta kitos, nedominuojančios teksto sudedamosios dalys. Pvz., dalykinių tekstų stiliaus sferai būdingas emocionalumo nuslopinimas, o aiškiai kalbai šiuose tekstuose teikiama pirmenybė prieš estetiškumą arba įtaigumą⁴³.

Pagaliau, publicistinių tekstų dominantė – aiškiai išreikšti požiūrį ir kalbėti įtaigiai. Be to, publicistiniuose tekstuose ryškus subjektyvumo elementas: iš autoriaus tikimasi, kad jis tekstą papildys savo nuomone, išreikš savo požiūrį.

Anot Mukařovský'io, jei bet kurioje teksto santykių tinklo vietoje elementų sistemą kaip nors pakeisime, santykių tinklas persitvarkys, kad atitiktų pakitusią situaciją; santykių sistema kinta priklausomai nuo to, kurį tašką bandome paveikti, t. y. priklausomai nuo dominantės⁴⁴. Tai, kad kiekvienoje stiliaus sferoje dominantę identifikuojame vis kitokiose santykių sistemose, liudija dominantės svarbą stiliaus charakteristikai. Mat pasirodo, kad dominantę perkeliant iš vienos santykių sistemos vietas į kitą, keičiasi stilistinis teksto pobūdis.

3 Čekų-slovakų esė samprata: tarp trijų stiliaus sferų

Čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje esė tradiciškai skleidžiasi tarp dalykinės, meninės ir publicistinės stiliaus sferų (pvz., Ivano Klímos, Jiřinos Šiklovos ir kt. autorių tekstai)⁴⁵. Todėl esė tekstams būdingose

⁴⁰ Krěmová, „Deklarování estetičké funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, 296.

⁴¹ Šis terminas vartojamas publikacijoje *Dabartinė stilistika (Současná stylistika)*. Anot Krěmovos, dalykinis stilius – tai „stilius kalbos aktu, kurių funkcija yra formuluoti tikslų, aiškų ir palyginti išsamų pranešimą, kurio dominuojanti sudedamoji dalis yra sąvokos“ (Krěmová, „Pojmuvost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 208). Taigi sąvokingumas yra savybė, būdinga tokiems tekstams, kuriuose vartojamos net ir labai sudėtingos sąvokos.

⁴² Krěmová, „Pojmuvost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 212.

⁴³ *Ten pat*, 208.

⁴⁴ Jan Mukařovský, „Jazyk spisovný a jazyk básnický“, 129.

⁴⁵ Ši esė samprata remiasi tradicija, kurią įtvirtino tokie čekų eseistai kaip Františekas Xaver Šalda ir Otokaras Březina arba slovakas Alexanderis Matuška. Prestižas, kurio čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje pasižymi esė, galbūt atsiradęs būtent dėl didelio autorių, rašančių klasikinės esė, autoriteto.

tendencijose realizuojamos visų šių trijų sferų dominantės.

Čekų-slovakų esė sieja dalykinių žinių perdavimą su estetizuotu kalbos būdu. Tai gana neįprasta sąsaja. Turiniui, kuriuo stengiamasi perduoti žinias, paprastai būdingas tikslus, faktografiškas kalbėjimas, nes būtent taip dėmesys nenukreipiamas nuo turinio. Estetiškas kalbos būdas, atvirkščiai, daugiausiai eina kartu su laisvu, nebūtinai faktografišku perdavimo būdu, nes taip lengviausia kurti estetinį įspūdį. Mokslinių tekstų (kurie čekų-slovakų lingvistinės stilstikos tradicijoje priklauso dalykiniam stiliui) pagrindas – ku tiksliausiai perduotas turinys. Kadangi esė suteikia dalykinių ir esminių žinių, bet kartu stipriai akcentuoja estetinį skaitytojo potyrį, joje susitinka dalykinio stiliaus ir meninio stiliaus dominantės.

Kitas skiriamasis čekų-slovakų esė bruožas – subjektyvi autoriaus raiška tekste. Autoriaus raišką suprantame kaip subjektyvų, individualų arba savitą autoriaus požiūrį į aptariamą problematiką (kitaip nei siekiant objektyvumo ir nešališkumo). Esė šitas subjektyvusis elementas – kaip viena iš publicistinės dominantės apraiškų – atsiduria dėmesio centre⁴⁶.

⁴⁶ Publicistinių tekstų ir esė giminiškumas neturėtų stebinti. Daug nurodomų būdingų eseistikos stiliaus bruožų dažniausiai tinka ir publicistiniams tekstams, pvz., įvairios aktualizacijos apraiškos (žr. Havránek, „Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura“, 59; Jedlička, „K vymezení a charakteristice esejistického stylu“, 172–174; Minářová, *Stylistika pro žurnalisty*, 139); stipresnis atsižvelgimas į skaitytoją (palyginti su moksliniais apmąstymais) (Krčmová, „Pojmovost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 224); pastangos, kad tekstas būtų suprantamesnis (žr. Milan Jelínek, „Styl esejistický“, *Encyklopedický slovník češtiny*, redaktoriai Petr Karlík, Marek Nekula a Jana Pleskalová, Praha: Lidové noviny, 2002, 450); aktualumas, viešumas ir angažuotumas (Miloš Horváth, „Známa –

Matome, kad čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje esė būdingos trijų stiliaus sferų – dalykinių tekstų, meninių tekstų ir publicistinių tekstų – dominantės. Esė ir dalykinių tekstų sferos bendra savybė – orientacija į žinių perdavimą; esė ir meninių tekstų sferos bendra savybė – estetizuotas kalbos būdas; ir, galiausiai, esė ir publicistinių tekstų sferos bendra savybė – intensyvi autoriaus raiška. Būtent todėl esė atsiduria tarp šių trijų stiliaus sferų. Žinoma, priklausomai nuo individualių konkrečios esė savybių kai kurių sferų ženklai gali dominuoti (arba dvi sferos gali šiek tiek nustelbti trečiąją); bet jei kuris nors iš šių teksto santykių sistemos taškų visai netektų savo svarbos, tokio teksto čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje nebūtų galima laikyti esė.

4 Čekų-slovakų esė ir lietuvių grožinė esė

Dabar pasvarstykime, kaip dominantės teorijos požiūriu atrodytų lietuvių esė. „Esė dešimtmečio“ tekstuose, kaip literatūros kritikai vadina didžiausią esė suklestėjimo etapą, t. y. nuo 1998 iki 2007 ir vėlesniais metais⁴⁷, atrodo labai stiprios meninė ir publicistinė dominantės; dalykiškumo ele-

neznáma esej: Náčrt historie a štruktúrnych vlastností eseje a esejistického štýlu“, *Jazykovedný časopis: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied* 56(2), 2005, 133–144, prieiga internete: http://www.juls.savba.sk/ediela/jc/2005/2/jc2005_2.pdf (žiūrėta 2015 05 03), 137) ir pan. Anot Krčmovos, esė jungia dalykinio ir meninio stilių elementus, bet kalbos ir stiliaus atžvilgiu ji kai kuriais atvejais yra arčiau publicistikos (Krčmová, „Pojmovost jako konstituující faktor projevu. Funkční styl odborný“, 224).

⁴⁷ Vaidas Šeferis, „Novodobá litevská esejistika“, *PLAV – měsíčník pro světovou literaturu* IV(9), 2008, 41–43, prieinama ir internete: <http://www.svetovka.cz/archiv/2008/09-2008-esej.htm> (žiūrėta 2015 05 03), 41.

mentas yra smarkiai nuslopintas (pvz., Alfonso Andriuškevičiaus, Kęstučio Navako, Sigitto Parulskio arba Giedros Radvilavičiūtės tekstuose). Šių grožinių esė tikslas tikrai nėra perduoti dalykines ir tinkamai sutvarkytas žinias, jie gana toli nuo dalykinių tekstų stiliaus sferos. Atvirkščiai, lietuvių esė daug arčiau meninių ir publicistinių tekstų stiliaus sferų: pirmenybė joje teikiama estetiniam teksto įspūdžiui, taip pat daug dėmesio skiriama autoriaus raiškai, t. y. autoriaus nuomonei, mintims ir kitiems autoriaus individualybės elementams⁴⁸.

Skirtingų esė sampratų priežasčių pirmiausia turime ieškoti tradicijų skirtumuose. Nors abi kultūros šiuos tekstus vadina tuo pačiu žodžiu, jie nesutampa. Turėtume į juos žiūrėti kaip į dvi skirtingas stiliaus sferas, kurios patyrė nevienodą raidą. Če-

⁴⁸ Kadangi estetinė patirtis ir autoriaus subjektyvumas lietuvių grožinėje esė yra tokie svarbūs, savaiame suprantama, kad – ypač „esė dešimtmetyje“ – šiuos kūrinius rašė nemažai žymių lietuvių rašytojų ir kad šie tekstai reguliariai buvo spausdami literatūrinuose ir kultūrinuose žurnaluose (*ten pat*, 41).

kų-slovakų esė kilo iš dalykinių tekstų sferos, jos pagrindą sudaro pastangos priartinti dalykinį tekstą platesnei publikai. Lietuvių esė pagrindą irgi sudaro noras atsiverti platesniam skaitytojų ratui, bet jos pradžia kitur: ji kyla iš šiuolaikinių meninių tekstų sferos; šio pobūdžio tekstai irgi dažnai sunkiai suvokiami ir yra skirti labai mokslingai publikai.

Palyginę, kurie elementai akcentuojami lietuvių ir čekų-slovakų esė struktūroje, turėtume visų pirma padaryti išvadą, kad šių vienodai vadinamų tekstų grupių negalima sutapatinti. Iš lietuvių ir čekų-slovakų esė tikimasi skirtingų dalykų: čekų-slovakų kultūrinėje erdvėje esė turi būti pagrįsta dalykinėmis ir esminėmis žiniomis, o lietuvių kultūrinėje erdvėje tokio reikalavimo nėra. Šiuolaikinė lietuvių esė dėl savo ryškaus estetiško ir gausių subjektyvumo elementų veikia linksta į grožinės prozos stilinę sferą negu prie dalykinių tekstų, kaip to reikalautų čekų-slovakų tradicija. Tai skirtingos raidos ir visų pirma skirtingos genezės pasekmė.

CZECH, SLOVAK, AND LITHUANIAN CONCEPTIONS OF ESSAY – TWO GENRES

Mgr. Aneta Petrová

S u m m a r y

Contemporary essay is widely-known and has gained significant popularity in Czech and Slovak cultural space, as well as in Lithuanian cultural space. However, we should keep in mind that the Czech-Slovak essay does not necessarily have to be identical to the Lithuanian essay, despite the fact that both cultures use the same term for these texts – *esej* in Czech, *esė* in Lithuanian.

To compare how essay is understood in both environments, this paper applies the concept of the *dominant* to the Czech-Slovak and Lithuanian essay. Our understanding of the dominant follows Czech

linguistic tradition; in particular, it was inspired by Roman Jakobson's and Jan Mukařovský's definitions of the dominant.

If we apply the concept of the dominant to different groups of text, it becomes clear that each of them is characterized by a common feature. Striving to deliver profound – as opposed to trivial – knowledge is the basic requirement for the sphere of professional (for example, scientific or technical) texts whose main purpose is to convey facts and information. For belles-lettres texts, aesthetic qualities are absolutely essential. Finally, manifests

of author personality are typical for publicistic texts. The Czech-Slovak essay is situated among these three groups of texts, and it is clear that all of the mentioned features are distinctly pronounced in it.

If a text is to be called an essay in the Czech and Slovak cultural space, it must deliver profound knowledge, be notable for its aesthetic qualities, and show a strong presence of the author's personality. A text, in which any one of these three elements does

not sufficiently manifest itself, cannot be considered an essay from the perspective of Czech and Slovak cultural and stylistic traditions.

Meanwhile, only two of the features – aesthetic qualities and author's personality – are present in Lithuanian essay. As far as essay is concerned, whether or not a text delivers profound knowledge does not seem to have an impact in Lithuanian cultural space.

Gauta 2015 08 30

Priimta skelbti 2015 11 03

Autorės adresas:

Ústav jazykovědy a baltistiky

Masarykova univerzita

Arna Nováka 1

602 00 Brno

El. paštas: petrova.aneta@mail.muni.cz